

Токоев Т., Кадашева К., Ашикбаева Б., Асанова У., Умарова С.

**АССОЦИАТИВДИК СӨЗДҮКТҮН МААНИСИ ЖАНА АНЫ ТҮЗҮҮНҮН
ПРИНЦИПТЕРИ**

Токоев Н., Кадашева К., Ашикбаев Б., Асанова У., Умарова С.

**ПРИНЦИПЫ СОСТАВЛЕНИЯ АССОЦИАТИВНОГО СЛОВАРЯ
И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ**

Tokoev N., Kadasheva K., Ashikbaev B., Asanova U., Umarova S.

**THE PRINCIPLES OF COMPILING AN ASSOCIATIVE DICTIONARY
AND ITS VALUE**

УДК: 89.44.1(575.2) (04)

Арийне, эки тилдик котормо жана түшүндүрмө сөздүктөр араб тилчиси Халил Фарахидинин «Китабуль айнынан» түптөлүп, орто кылымда М.Кашгаринин «Дивану лугат ит-түрк» эмгеги менен жогорку деңгээлге жетип, калыптанууга, өнүгүп-өсүүгө Чыгыш окумуштуулары чыйыр салгандыгы жөнүндө Европа, Америка тилчилери бүгүнкү күнгө чейин толук маалымат бербегендиги өкүнүчтүү. Лексикографиянын тил илиминде түптөлүшүн алар салыштырма-тарыхый методдун пайда болушу менен Паллас, Алькал ж.б. сөздүктөрү менен байланыштуу чечмелениши да заманбап Европа окуу куралдарында байма-бай чагылдырылып келүүдө.

Туура Европа окумуштууларынын XVII кылымдан берки котормо, түшүндүрмө, этимологиялык, диалектологиялык, орфографиялык, морфемалык, жыштык, кери ж.б. сөздүктөрдүн теориялык жана практикалык маселелерин иштеп чыгуудагы эмгектерин да танууга болбойт.

Кийинки мезгилдерде дүйнө тилдеринде лексикография илими жаңы жетишкендиктер менен толукталууда.

Өткөн кылымдын башында гана калыптанып, түрк тилдеринде жаңы кылымдын башында өзгөчө көңүл бурула баштаган сөздүктүн түрү – «Ассоциативдик сөздүк» деп аталып, анын башаты психоллингвистиканын өнүгүшү менен шартталгандыгын белгилеп кетүүгө болот.

Орус изилдөөчүсү Е.В.Жуйкова белгилегендей, чех жазуучусу Карель Чапектин «Бир чөнтөктөн чыккан аңгемелердин» ичинен бирин ассоциативдик эксперименттин ачык күбөсү катары келтирүүгө болот. «Профессор Роусстун тажрыйбасы» деп аталган аңгемде Роусстун бир кылмышкер аркылуу жүргүзүлгөн тажрыйбасы анын кесиптештеринин кызыгуусун туудурган. Сюжетте Суханек деген адам такси айдоочу Иозеф Чепелканы өлтүргөн деген шек саноонун негизинде кармалган, анткени маркумдун канга боңлогон машинеси шектүүнүн сарайынан табылган эле, бирок бул күнөөнү Суханек мойнуна

алган эмес. Профессор Роусс камалган адамга өтө катаал суракты кызыктуу оюн менен алмаштырып, берилген суроого мээсине биринчи келген жоопту күткөн эле. Профессор алыстан баштап, «стакан» деген сөзгө – «сыра», кийинки «көчө» деген сөзгө – «араба» ж.б. жоопторду угуп, барган сайын эксперимент күч алып, жаңы сөзгө жаңыча жооптор алына баштаган. Бул ой чынжыры төмөнкүчө аяктайт-катуу-көмүү- тазалоо – так – мүшөк- күрөк – бакча-чуңкур-дубал-өлүк. Ошентип, кылмышкер Чепелканы өлтүрүп, кандын тактарын мүшөк менен сүртүп, өзүнүн бакчасынын дубалынын түбүнө чуңкур казып, өлүктү көөмп таштагандыгы айкындалган. Бул мисал бардык типтеги ассоциативдик сөздүктөрдө колдонулуучу принциптерди чагылдырып тургандыгы белгиленет (Жуйкова «Как слово наше отзывается?» Ассоциативные словари).

Ассоциативдик сөздүктөр сөздүктөрдүн сыпаттама типтерине кирип, өзүнүн нормативдүүлүгү менен айырмаланып, төмөнкү эки талапка жооп бериши зарыл: тилдин, же тилдердин жалпы лексикасын камтып турушу жана тилдик бирдиктердин ортосундагы айрым мамилелерди чагылдырышы. Бул сөздүктү түзүүдө ушул шарттар сакталышы зарыл. Бирок, мисалы, жалпы лексика дегенди ошол учурдагы адамдар тарабынан активдүү колдонулган жана бирдиктүү ассоциациялык-вербалдык торчо чегинде ассоциациялык байланышка катышкан жана ошол тилди алып жүрүүчүнүн тилдик жөндөмдүүлүгүн моделдештирүүчү сөздөрдүн жыйындысын түшүнгөнүбүз абзел. Демек, ассоциативдик сөздүк катары ассоциативдик эксперимент жүргүзүү жолу аркылуу алынган ассоциативдик нормалардын жыйындысын түшүнүүгө болот, б.а. орточо сөздүк корду жана айрым тилди алып жүрүүчүнүн аны пайдалануу, колдонуу эрежелерин өз ичине камтыган сөздүк болуп эсептелет. Ассоциативдик сөздүктө дескриптивдик тил илиминин негиздөөчүлөрүнүн бири Л.Блумфильд тарабынан иштелип чыккан стимул жана реакция теориясы башкы принциптердин бири болуу менен, мындай сөздүктүн эки

түрү белгилүү: а) түз сөздүк: стимулдан реакцияга карата түзүү; б) кери сөздүк: реакциядан стимулга карата түзүү;

Бул жерде стимул – сөздүктө кара шрифт менен терилген, сөздүктөгү макаланын башкы маанисин алып жүргөн сөзү, т.а., реакцияны стимулдаштырып, тилди алып жүрүүчүнүн ар түрдүү ассоциациясын козгоочу каражат. Ал эми реакция болсо, ассоциация деген сөздүн маанисин толук камтып турат.

Түз жана кери сөздүктөрдүн түзүлүшү бири-биринен анча-мынча айырмаланып турат, түз сөздүктө алгач стимул – сөздөрдүн тизими, андан кийин алардын ар бирине сөздүк макала толук берилип, реакция-сөздөр жыштык деңгээлине карата жайгаштырылып, аягында сандык көрсөткүчтөр боюнча маалымат берилет. Кери сөздүктө алгач реакция, кийин сруоо катары берилген стимул-сөз орун алат (бул сөздүктө реакцияга сөздөр гана эмес, сандык көрсөткүчтөр, белгилер, сүрөттөр, ошондой эле «жообу жок» деген графаны да кошууга болот).

Сөздүктүн бул түрүндө ассоциациялык эксперимент жүргүзүлүүгө тийиш, анын маңызына өзгөчө көңүл бурулат. Аны көпчүлүк (сынактоочулар) ичинде оозеки, же жазма түрүндөгү анкеталарды таратып, же сурап билүү аркылуу жүзөгө ашырууга болот.

Сынакка катышуучуларды тандап алууда төмөнкүдөй чек коюлушу зарыл: кыргыз, казак тилдери – эне тили; жашы – 16дан 50 жашка чейин; билими – атайын орто жана жогорку билимдүү;

Кыргыз жана казак тилдеринин салыштырма ассоциативдик сөздүгү алгачкы жолу түзүлүп жаткандыктан, бул проблема боюнча орус тилинде түзүлгөн сөздүктүн теориялык жана практикалык маселелерин үлгү катары алууга болот. Орус тили боюнча алгачкы жолу иштелип чыккан сөздүктү түзүүдө сурамжылоо (опрос) оозеки түрдө өткөрүлүп, сынакка катышкандарга алгачкы жооптун санына жараша 1ден 100 гө чейинки сандарды коюу сунушталып, ага удаа эле эксперимент жүргүзгөн адам сөздөрдү бийик добуш менен окуп, ал эми сынакка катышкандар окулган ар бир сөздүн катар номурунун каршысына ошол замат башына биринчи келген сөздү жазууга тийиш эле. Андан кийин эксперимент жүргүзгөн адис ошол эле сөздөрдү жай темпте окуп берип, сынактоочуларга жообун жазуу үчүн 5-7 секунд убакыт берген. Ар бир 20 сөздөн кийин бир нече мүнөт эс алуу жарыялап, ал жооп жазып жаткандарды нумерациялоодон жаңылбашына түрткү берген. Стимул – сөздөрдүн баардыгы окулуп бүткөндөн кийин сынактоочуларга төмөнкү маалыматтарды жазуу сунушталган: 1. Аты, жөнү (толтуруу милдеттүү түрдө эмес); 2. Туулган жылы, туулган жери; 3. Эне тили (бул текшерүү суроосу

катары киргизилген); 4. Билими; 5. Адистиги;

Чыгарылган сөздүктөр сөзсүз түрдө, жазуу жүзүндөгү сурамжылоо аркылуу түзүлгөндүгүнө күбө болобуз: сурамжылоого (сынакка) катышкан адам сөздөрдүн тизими камтылган анкетаны алып, бирок аны толтуруп берүүгө 7-10 мүнөт убакыт берилип, ал жогорудагы эле принциптин негизинде аткарылган. Анкета кол жазма түрүндө оңдолгондон жана текшерилгенден кийин маалыматтардын электрондук базасы түзүлүп, ал кийинки этапта ассоциативдик сөздүктүн электрондук варианты катары пайдаланылган.

Азыркы кезде дүйнө тилдеринин ассоциативдик сөздүктөрүнүн ондон ашык түрү басмадан жарык көрүп, алардын айрымдары бир тилдин материалдарын чагылдырса, башкалары салыштырма негизде түзүлгөн. Мисалы, Л.Постман жана Дж.Кеппелдин редакциясы астында жарык көргөн сөздүк англис, немис, француз тилдеринин материалдары салыштырылып түзүлсө, алгачкы тилдик нормалар америкалык психологдор Г.Кент жана А.Розановдор тарабынан чогултулуп жана басмадан жарык көргөндүгүн белгилеп кетүүгө болот.

Орус окумуштуулары тарабынан бул маселеге ХХ кылымдын экинчи жарымында гана тиешелүү көңүл бурулуп, алгачкы «Орус тилинин ассоциативдик нормаларынын сөздүгү» А.А.Леонтьевдин редакциясы астында 1977-жылы жарык көргөн. Сөздүк 200 стимул сөздөрдүн материалында түзүлүп, салттуу макалалардан тышкары (стимул-сөз) экспериментте пайдаланылган сөздөрдүн (реакция-сөздөр) тизими да берилгенин көрөбүз. Бул түз тартипте түзүлгөн сөздүк экендигине карабастан, электрондук маалымат базасы түз жана кери сөздүктөрдүн материалдарын камтып турат.

Кийинки Ю.Н.Караулов тарабынан реакцияланган «Орус ассоциативдик сөздүгүндө» автордук топ 6624 стимул сөздү топтоп, алар ар түрдүү сөз түркүмдөрүнөн алынып, анда тек гана айрым сөз, же сөз формалары камтылбастан, сөз айкаштары аркылуу түзүлгөн стимул-сөздөр да киргизилип, ал орус тилин үйрөнүүчү ышкыбоздорго да сунушталгандыгын белгилеп кетүүгө болот. Сөздүктү түзүүдө ассоциативдик сурамжылап билүү 1986-1997-жылдары үч этапта жүргүзүлүп, биринчи этапта авторлор тарабынан 1277 стимул-сөздөр тандалып алынып, экинчи жана үчүнчү этапта сынакта (сурмажылоодо) алынган реакция-сөздөрдүн өтө жыш колдонулгандарынан кошумчалоо менен 2690 жана 2930 бирдик (стимул-сөздөр) сунушталуу менен, 1994, 1996, 1998-жылдар аралыгында эксперименттин натыйжасында “Азыркы орус тилинин ассоциативдик тезаурусу” деген ат менен 6 томдук сөздүк жарыялангандыгына күбөбүз. 3 бөлүктөн турган сөздүк

эки томго бириктирилип, жуп санда түз сөздүк, так санда кери сөздүктү билдирип турганын байкайбыз. Мурунку чыккан сөздүктөрдөн бул сөздүк төмөнкү өзгөчөлүктөрү аркылуу айырмаланып тургандыгын атайын белгилеп кетүү зарыл.

1) Сөздүктү пайдаланган адис бир мезгилде эки натыйжага жетише алуусу (түз жана кери сөздүккө кире алуу).

2) Стимул-сөздөрдүн саны мурункуларга караганда өтө арбын 6624сөз (1277 сөздөн гана турган стимулдук катар катардагы тилди алып жүрүүчү пайдаланган лексикалык козуна барабар келери изилдөөчүлөр тарабынан аныкталган).

3) Сөздүктөгү макалалар башкача негизде түзүлгөн: алгач алфавит тартибиндеги стимул-сөз, ага улай ассоциат-сөз (реакция-сөз), реакция-сөздөр жыштыгына жараша алынып ташталып, ассоциаттан кийин атайын көрсөтүлүп турат (эгер жыштыгы бир эле болсо, алфавиттик тартипте белгиленген), сөздүктөгү түшүндүрмөлөрдүн аягында сандык көрсөткүчтөр тартууланат (1-реакциянын жалпы саны, 2 түрдүү реакциянын саны, 3-эксперименттин катышуучусунун баш тарткандыгы жөнүндө атайын белги, 4-түр бир гана жолу колдонулган реакциялардын саны).

Дагы бир айта кетүүчү нерсе-бул сөздүк илимпоздорго, сөздүктү пайдалануучу чөйрөгө эки формада- жарык көргөн китеп формасында жана компьютердик (лингвистикалык маалымат базасы) вариантта сунушталышы анын келечектүүлүгүн аныктап, 2002-жылы “Стимулдан реакцияга карата” жана “Реакциядан стимулга карата” деген ат менен 2 томдук катары менен кайрадан басылып чыккан.

1998-1999-жылдары жазуу анкетасы методикасында беларус, болгар, орус, украин тилдеринде сүйлөгөн адамдарга массалык эксперимент жүргүзүлүп, Г.А.Уфимцова, Г.А.Черкасова, Ю.Н.Караулов, Н.Ю.Тарасовалардын редакциясы астында 112 эквиваленттүү стимулга негизделген “Славян ассоциативдик сөздүгү” түзүлүп, анда 18 жаштан 25 жашка чейинки түрдүү кесипте иштеген ар улуттагы сынактоочулар катышкан. Бул славян дүйнөсүндөгү элдердин стимул жана реакцияга карата тилдик өзгөчөлүктөрүн, алардын ортосундагы жалпылык жана айырмачылык жактарын жаңыча түшүнүүгө өбөлгө түзө турган сөздүк катары өз милдетин аткарып келүүдө.

Сөздүктөгү маалыматтарды кайрадан иштеп чыгуу технологиясы Г.А.Черкасова тарабынан аткарылып, бул анын эң жаңы типтеги өзүнүн вариантын сунуштоого алып келгендигин өзгөчө белгилейбиз. 2008-жылы автор «Орус тилинин салыштырма

ассоциативдик сөздүгүн» түзүүгө жетишип, жаңыча түзүлгөн сөздүктө 253 түшүндүрмө макала сунушталган, 10-20 жыл интервалында, үч ассоциациялык сурамжылоонун негизинде чогултулган материалдар пайдаланылып, буга чейинки сөздүктөрдөгү жетишилген ийгиликтерди түздөн-түз киргизип, айрым мүчүлүштүктөрдү ондоого аракет жасагандыгын белгилемекчибиз. Түзүлүшү жагынан түз тартип сакталуу менен, стимул-сөздөрдүн жайылышынан алынган натыйжалардан үч өзгөчөлүктү атайын белгилеп кетүүнү туура таптык: кайталанган стимулдар: 1) АОТАН жана ОТАСТИ; 2) ОТАС жана САСТА; 3) үч сөздүктүн бардыгында;

Бул үч бөлүктөн турган сөздүктө бөлүмдөр стимул сөздөрдүн алфавиттик тизими аркылуу биригип турат. Түшүндүрмөлөрдө мурунку чыккан үч сөздүккө кыскартылган шилтеме берилип турат. Аягында таблица берилип, анда стимул-сөздөрдүн үч сөздүктөгү көрсөткүчтөр боюнча маалыматтарды камтыган тизме, ар бирине катышкан ассоциаттардын саны көрсөтүлөт.

Демек, бул сөздүктөрдүн негизги маңызы катары эки формада-тексттердин жыйындысы жана аларды сөздүктө системалуу сыпаттоого байланышкан, тилди өздөштүрүү феноменин түшүндүрүүгө багытталган жана тилди көз алдыга элестетүү ыгы катары кызмат кылган, ассоциативдик-вербалдык торчо түрүндө элес калтырган түрдүү тилдердин алып жүрүүчүлөрүнүн кептик билим моделдерин түшүнүүгө болот.

Когнитивдик сөздүктүн эң маанилүү өзгөчөлүктөрүнүн бири катарынын алгачкы мүнөздөгү илимий булактары пайдаланылганын көрсөтүүгө болот. Ал түзүүчүлөр тарабынан минималдуу деңгээлде гана текшерүүдөн өтүп, алынган материалдарды пайдалануучулардын өзүнө анализдөө сунушталат. Жаңы сөздүктү түзүү эң көп түйшүктү талап кылаары шексиз. Түрк тилдеринин бул типтеги салыштырма мүнөздөгү сөздүктөрдү түзүү кийинки жылдарда колго алына баштады. Ал үчүн ар бир түрк тили үчүн стимул-словник түзүп, ар бир тилде материалдар чогултулуп, түзүүчүлөр тарабынан текшерилип, анализдениши зарыл. Бул иш Казакстандын Астана шаарында түзүлгөн Түрк академиясынын долбору боюнча 2012-жылдан башталып, азыр кыйла материалдар топтолгон. Бул долбоор чегинде төмөндө кыргыз тили боюнча иштелип чыккан ассоциативдик сөздүктөн бир стимул чегинде аткарылган эмгекти үлгү катары көрсөтүүнү туура таптык. Бул стимул бардык түрк тилдеринде иштелип чыккандан соң, алар салыштырылып, жалпылык-айырмачылык жактары аныкталмакчы.

Стимул – сөз үй-бүлө
Реакциялар

АБА зат. 1.Жалпы эле улуу эркектер; аларга ызааттап кайрыла турган сөз.	
<i>Асан абам андан эчтеме болгон жок (А.Токомбаев).</i>	
2. Өзүнөн улуу эркек бир тууганы, аталаш агалары («байке», «аке» деген мааниде).	
<i>Мендиман абам! - деди да, бала тышка чуркады (К.Жантөшев).</i>	
АБАГАЙ. зат.Атанын агасы, жакын ага.	
<i>Э, калтымды билгенде эмне, уялгыдай эмне атамдын абагайы беле бу?!(Т.Касымбеков)</i>	
АБЫСЫН зат. Бир туугандын же жакын тууган-туушкандын аялдары (булар бири- бирине абысын болушат).	
<i>Жамал кайта ашканага барып, абысынына кол кабыш кыла баштады (Убукеев). Абысын андышкан жоо, күнү күйүшкөн жоо (макал). Абысын барда күндөшүм жок дебе, агайын барда душманың жок дебе (макал). Абысын, жеңе эл болбос, өпкө карын эт болбос (макал). Абысының болсо, ажыным жок дебе, абысының болсо, күңүм жок дебе (макал).</i>	
АБЫСЫН-АЖЫН Жалпы абысындар.	
<i>Апам абысын-ажындарын чакырууга кетти (К.Жантөшев).</i>	
АБЫШКА зат. Кары киши, чал, карыя.	
<i>Алишерди жанындай көргөндүн бири — жылкычы абышканын уулу Сулайман (К.Маликов). Абанын гүлдөрү бар, жааны жок, абышканын ачуусу бар, жаны жок (макал). Абышка өлсө, ат бошойт, кемпир өлсө төр бошойт (макал).</i>	
Ага зат. 1. Өзүнөн улуу эркек бир тууган.	
<i>Аганы көрүп-ини өсөт, Эжени көрүп-сиңди өсөт (макал). Макиштин агасы - уста Сергей (Т.Сыдыкбеков). Ага өлсө, ини бар, тону жерде калган жок (макал). Ага баласы алкымга чыккан жоо, ини баласы ийинге чыккан жоо (макал). Ага-иниңиздин аты озгуча, айылдаштын тайы озсун (макал). Аганды болсо карайсың, алаканды жалайсың (макал). Ага-ини таттуу болсо, ат көп, абысындар таттуу болсо, аш көк (макал).</i>	
2. Эркек тууган-туушкандардын, же жалпы эле эркектердин жаш жагынан улуусу.	
<i>Кеткенче иним бир журуп, кебин ал мендей агаңдын (Токтогул). Чыңгыз ага, гүл жыттаным айлаңан, таазим кылат, эл көп келет жайнаган (А.Акматалиев).</i>	
3. Кызмат даражасы жогору адам.	
<i>АГА ЛЕЙТЕНАНТ. Лейтенанттан жогорку офицерлик наам жана ошол наамды алган адам.</i>	
4. АГА-ТУУГАН зат. Бири-бирине туугандык байланышы бар адамдар, тууган-туушкандар.	
<i>Аман-эсен калыңар, ага-тууган баарыңар (Тоголок Молдо). Ага-тууган кайрылса, ал-абалы мол бекен (Токтогул). Ага-тууган кимде жок, сыйлашпаса жатча жок (макал). Ага-тууган ынтымактуу болсо, ат көп, абысындар таттуу болсо, аш көп (макал).</i>	
5. АГАЖАН диал. Агага эркелеп кайрылуу.	
<i>Таалай ага жаным келе жатат.</i>	
6. Аталаш ага зат. Аталары бир тууган ага-ини, ага-карындаш.	
<i>Атамдын инисинин баласы – Акылбек. Ал мага аталаш ага болот.</i>	
7. АГАЙЫН зат.Туушкан, туугандык жакындыгы бар адам.	
<i>Агайынды жамандап, тууганды кайдан табасың? (Токтогул). Агайындан чет жүрсөң, көңүлүң бир тарыгат (макал). Агайынды жат көрүп, жакынды кайдан табасың (макал). Агайындын азары болсо да, безери болбойт (макал).</i>	
Улуу ага, кичүү ага	<i>Менин улуу агамдын аты – Арстанбек, кичүү агамдын аты– Аманбек. Алар мен үчүн асыл адамдар.</i>
8.АГАТАЙ зат. Агасына же өзүнөн улуу эркек кишиге ызааттап кайрылуу формасы.	
<i>«Агатай, сүйгөнүңүз барбы?» деген, кат алган нечен жолу далай кыздан (Т.Үмөталиев).</i>	

КАЙНАГА зат. Күйөөсүнүн агасы (аялына карата), аялынын агасы (күйөөсүнө карата).
<i>Менин эки кайнагам бар. Мен аларга келинмин.</i>
АКЕ зат. 1. диал. Ата.
<i>Жалынсам акем берген жок, Келтектен Барпы өлгөн жок (Барпы).</i>
2. диал. Өзүнөн улуу агасы.
<i>Ортончу акем Базарбай, кошко жумшайт эртеге, коштун башын жетеле (Барпы). Акеге карап уул туубайт, эжеге карап кыз туубайт (макал). Акең кимди алса, жеңең-ошол (макал). Акең менен айтышпа, алты шапалак жейсиң (макал).</i>
3. Келиндер кайнагаларын тергөө иретинде айтылчу сөз.
<i>Акемдер жүрөт, болбосо төө басты кылып мойнунан ылдый топурак куйсак болот эле (Т.Сыдыкбеков). Дилде Чотур акесиникине жөнөдү (Т.Касымбеков).</i>
4. Өзүнөн улуу эркек адамга карата ызаат менен айтылуучу сөз.
<i>Жакшы китептериңиз барбы, аке (Сыдыкбеков).</i>
АПА зат. 1. Баланын тууган энеси.
<i>«Апа» деп оозго кирер эң биринчи, Балага чулдур-чулдур тили кирсе, «Апа» деп оозго кирер эң биринчи, Жизитке душман огу жанып өтсө (М.Алыбаев)</i>
2. Жалпы эле энесиндей болгон аялдарга кайрылганда айтылуучу сөз.
<i>Алпештеп суйуп өстүргөн апалар айтат саламды (Ж.Бөкөнбаев).</i>
АПАЙ зат. «Апа» деген мааниде өзүнөн улуу, апасы курактуу аялдарга кайрылуу формасы.
<i>Машина да жолдон чыкчу беле, апай! Муку башкарып бараткан шофер эмеси, көрбөйсүзбү? - деди Акия (Т.Сыдыкбеков).</i>
АПАКЕ зат. Апасына же апасы курактуу аялга сый менен кайрылуу формасы.
<i>Отунуңузду да жарып берейинби, апаке («Жаш ленинчи»)</i>
АПАКЕБАЙ . Апанын эркелетүү, жалыныч маанидеги формасы.
<i>Ажар апакебай, боздон ыйлады (К.Баялинов).</i>
АЯЛ зат. Зайып, эрге тийген ургаачы, эркектин жары, жубайы.
<i>Жаш аял. Колхозчу аял.</i>
АТА зат. 1. Балалуу эркек (өзүнүн балдарына карата).
<i>Кол кабыш кылып, калың эл, кор кылба карган апамды (Токтогул). Ата – аска тоо, эне оргуган булак, бала экөөнө тең шам чырак (макал). Ата – мекен, эне – нур (макал). Ата баласы – тон жакасы (макал). Ата болбогон ата кадырын билбейт (макал). Ата жакшы – уул жакшы (макал). Ата каргышы – ок, эне каргышы – бок (макал).</i>
<i>Кыз атасы - Кулжыгач («Олжобай менен Кишимжан»).</i> <i>Менин атам 80 жашка толду.</i>
2. Жалпы эле улгайган эркектерге кайрылганда урматтоо иретинде айтылат.
<i>Биз Манас атанын урпактарыбыз. Манас атам колдосун!</i>
АТА-БАБА зат. Түпкү тек.
<i>Ата-бабасынан бери мал багуу менен күн көрүшөт («Кыргыз руху»).</i> <i>Сүрүштүрө келгенде ата, андан кийин чоң ата, андан кийин баба, буба, жете, жото, жонкон, кубары, куусөөк, акыркысы тек болуп кетет (А.С.Акматалиев).</i>
АТА-БАЛАДАЙ . Бири ата катарында, бири бала катарында болуп кеткен сыяктуу абдан ынтымактуу, мамилелери жакын, бирин-бири сыйлашкан ынак.
<i>Мындан кийин Токтогул менен кабарлашып, ата-баладай болуп журдук (Тоголок Молдо).</i>
АТА-ЖОТО . Ата-баба, жети ата жана андан мурдагы түпкү ата-баба.
<i>Анын ата- жотосун сен өлтүргөн жок элең го (Ш.Бейшеналиев).</i>
АТА-ЖУРТ этн. Ата-баба жердеген аймак.
<i>Бадалдуу тескей салкың төр сенин ата журтуң кыпчак эл («Олжобай менен Кишимжан»). Ак кардуу тоону ээлеген Ата журтум кыргыз эл (Токтогул). Ата журтуң – алтын бешик (макал).</i>
АТА КОНУШ этн. Ата журт.

<i>Ал элдин бир замандан берки ата конушу (Сыдыкбеков). Ата конушу – ардак, ата салты – сыймык (макал). Атаң конгон конушка сен да бир күн конорсун (макал).</i>
АТА МЕКЕН этн. ата журт менен бирдей.
АТА НАРКЫ. Мурдатан, ата-бабадан калган үрп-адат, каада-салт.
<i>Ата наркы кана? (Турусбеков). Ата наркын унутпоого тийишипиз.</i>
АТА УУЛУ. Бир атадан тарагандардын өкүлү маанисинде.
<i>Ата уулдан калган («Манас»). Ата уулду билет, ат ээсин билет (макал). Ата уулу айтканынан кайтпайт, жоомарт бергенин айтпайт (макал).</i>
АТА-ЭНЕ зат. Ата менен эне; үй-бүлө башчылары.
<i>Ата-энем менин кадырлуу, сыйлуу, асыл адамдарым. Ата-эне азары болсо да, безери жок (макал). Ата-эненди башыңа көтөр, балдарыңды колуңа көтөр (макал).</i>
АТАКЕ. Атасына жалбаруу же атасын урматтоо иретинде айтылат.
<i>Айланайын атаке, алдыңда турган Сыргамын (Ж.Бөкөнбаев).</i>
АТАЛАШ 1. Атасы бир, энеси башка (бир туугандык жакындык боюнча).
<i>Аталаштан алтоо болгончо, энелештен экөө бол (макал). Аталашым аттан түш, энелешим ээрге мин (макал).</i>
2. Бир атадан тараган же аталарынын ага-инилик туугандыгы бар (жалпы туугандык жакындык боюнча).
<i>Ал сенин аталаш тууганың го (Н.Байтемиров).</i>
АТАЛУУ. Атасы бар.
<i>Аталуу жетим - арсыз жетим, энелүү жетим - эрке жетим (макал). Аталуу уул – кожолуу кул, энелүү кыз – эрке кыз (макал). Аталуу уул кулак жейт, жетим бала туяк жейт (макал).</i>
КАЙНАТА зат. Аялынын атасы (күйөөсүнө карата), күйөөсүнүн атасы (аялына карата).
<i>Кайнатам өз атамдай болгон, асыл адам эле. Мына ошентип күйөөлөр, кайнатасы Көкдөөгө Кызмат кылып берсин де («Эр Төштүк»). Антпей калышыма кайнатам себеп болду (Убукеев).</i>
ӨКҮЛ АТА, ӨКҮЛ АПА зат. Уулу үйлөнүп, кызы турмушка чыкканда, алардын ата- энеси өзүлөрүнүн жакшы санаалаш адамдарынан уул-келинине, кыз-күйөө баласына көз сала жүрсүн, алардын жашоо-турмушуна кайрылышсын, эки куданын ортосуна өкүл болсун деген ой-максатта шайлаган адамдар.
<i>Өкүл ата өз ата, өсө берсин кайната. Өкүл эне өз эне, өсө берсин кайнене. Айдарлардын үй тоюна өкүл аталары тай жетелеп, кийит-кечесин, таттуу-тамегин алып абдан жакшы келишти («Кыргызстан маданияты»).</i>
БАЙБАЧА зат. Байдын уулу; мырза.
Жогору даражалуу чайканаларда көбүнчө байбачалар отурушат (Абдукаримов).
БАЙБИЧЕ зат. 1. Бир нече аялы бар адамдын биринчи аялы.
<i>Чочулашып үрпөйүп, Байбиче, токол башында (Жантөшев). Кыч- качын алып тап койгон, Байбиче жок башкарган (Тоголок Молдо). Малайдын баркын бай билет, байбичеси көп тилдейт (макал).</i>
2. Үйдөгү оокат- тиричиликти башкарып, жашабыраак калган аял.
<i>Байбиченин бардыгы—төөдөй кара сандыгы (макал). Кой, байбичем, чыркылба, жалгыз атты сатпайлык, жалдырап жөө жатпайлык (Тоголок Молдо).</i>
3. Улгайган аялдарга карата урматтап кайрылуу иретинде колдонулат.
<i>Келгиле, байбичелер, келгиле,- деп Жапар ордунан тура калды (К.Баялинов).</i>
БАЛА зат. 1. Наристе, жаш бөбөк, жалпы эле уул, кыз (ата-энесине карата).
<i>Эне төрөйт баланы, жарайт деп турдуу намыска (К.Жантөшев). Бала оюнга тойбойт (макал). Кырк уруу кыргыздар мындайча таралган: атадан балам, неберем, чөбөрөм, чүрпөм, кибири, тыбыра, жыбыра, андан аркысын улай билүүнүн зарылчылыгы жок (макал).</i>

2. Жалпы эле улуулардын өзүнөн кичүүлөргө карата кайрылуусунда колдонулат.
<i>Кой, сен да убара болбо, балам (Сыдыкбеков).</i>
НАРИСТЕ зат. Жаш бала, балагатка жете элек бала.
Бешигинде эрке, куунак, наристе (А.Токомбаев). Байкушум эч кандай арамзасы жок, жаткан бир ишенчек, дагы эле наристе бойдон (Ч.Айтматов).
БАЛА-БАКЫРА .Бир үй-бүлөнүн балдары, кыздары, үй-бүлө башчысынан башкалары, бала-чака, өңчөй жаш балдар.
<i>Жапарды көргөндө бала-бакыра дебей аны менен бирге ээрчип келишти (К.Баялинов).</i>
БАЛА-ЧАКА зат. Үй-бүлөдөгү балдар, бала- бакыра.
<i>Бала-чакаң жаш калды, баркыңды санап куурадым (Тоголок Молдо). Бала- чака коркпосун, бакырыкты ташта дейт («Семетей»).</i>
БАЛА-ЧАКАЛУУ. Балдары көп, жаш балдарлуу.
<i>Тоймат бала-чакалуу орто чарба адам (Каимов). үй-жай куруп, бала-чакалуу болушуп өмүр сүрүшөт (Жантөшев).</i>
ӨКҮЛ БАЛА, ӨКҮЛ КЫЗ зат. өкүл ата, өкүл энеге уул-кыз болгон үйлөнгөн үйлүү- жайлуу балдар.
<i>Асылкан эне өкүл кызыныкына жентектеп барып келди.</i>
БАЖА зат. Эже-синдилердин күйөөлөрү (бири-бирине карата). Бир атанын, бир уруктун кыздарынын күйөөлөрү да бири-бирине бажа болот.
<i>Буюрса сени болочок бажа катары көрүп жатам, Акунжан (Н.Байтемиров). бажа бажаны көрсө, баш тырмашат (макал).</i>
БАЛДЫЗ зат. 1.Аялынын синдиси.
<i>Пенделилик кылыптыр, менин Жаңыл балдызым (Жантөшев).</i>
2.Аялынын аталаш туугандарынын кыздарына же жалпы эле аялы менен айылдаш болгон жашы кичүү кыздарга карай колдонулат (жездеге карата).
<i>Балдыздарынын күлкүсү жезденин да көңүлүн бурду (Каимов).</i>
БАЙзат. 1.Күйөө, эр.
<i>Зулайка байга тиймеги, анчалык сага зарылбы? («Эл адабияты»).Байбичеси Чыйырды байынан эми кеп сурайт («Манас»). Бай, байбиче куймакта, кул менен бий көмөчтө (макал).</i>
БАЙКЕ зат.1. Өзүнөн улуу эркек бир тууган.
<i>Мектеп курулушуна Аскар байкең барат (Сыдыкбеков).</i>
2.Аталаш туугандардын өзүнөн улуу агалары.
<i>- Байке, кайда барабыз? - деди Эрмек (Абдукаримов).</i>
2. Өзүнөн улуу эркек адамдарга кайрылуу иретинде колдонулат.
<i>Аманбы, Мамбет байке (Сыдыкбеков).</i>
БАЙКЕБАЙ. Урматтоо иретинде же жалынычтуу түрдө кайрылуу иретинде колдонулат.
<i>Чыныбызды айтып, байкебайлап жалындык (Ш.Бейшеналиев).</i>
БООР. зат. Бир тууган, тууган, тукуму, теги бир.
<i>Аркаңда калган карындаш, бооруңар айтат саламды (Ж.Бөкөнбаев).</i>
2.Жүрөк сезимин, кишинин көңүлүн, боорукерликти, жакын санагандыкты билдирүүдө колдонулат. <i>Туугандын өзү таарынса да, боору таарынбайт (макал).</i>
БӨБӨК зат. Жаны төрөлгөн же эмчектеги бала (улуу бир туугандарына же жалпы эле улууларга карата).

<i>Алдей, алдей, бөбөгүм! Алдымдагы өбөгүм</i> (Үмөталиев).
2.Жалпы эле өспүрүм жашка чейинки балдарга же өзүнөн алда канча кичүү жаш балдарга, инилерге карата жалпылап айтуу үчүн колдонулат.
<i>Отундан кайткан Карлыгач бөбөгүн издеп таппайт, ыйлайт</i> (Каимов).
ЖАР зат. Жубайлардын бири, аялы же күйөөсү (улгайганга чейинки мезгилге карата).
<i>Алымкул өзүнүн башына түшкөн жамандыкты сүйгөн жары Гүлайымга баяндап берди</i> (Абдукаримов). Жарыңды гүл арасынан тап, багыңды эл арасынан тап, балаңды эл арасынан тап (макал).
Жаным зат. Эркелете айтуу, сүймөнчүлүгүн билдирүү иретинде колдонулат.
<i>Алдей, алдей, бөбөк жан, Бөрүлөр жортор ыйласаң</i> (Осмонов). Жаным сага деген белегим үйдө калган тура.
ЖУБАЙ зат. Баш кошкон аял-эркек, эрди- катындын бири.
<i>Антташканым Гүлайым, Акыреттик жубайым</i> («Эр Төштүк»). <i>Бирин-бири терең түшүнүп, ашкере сыйлашкан жубайлар ушундай болор эле</i> (Каимов).
ЖУБАН зат. Жаңыдан эрге тийген же эрден чыккан жаш аял, жаш келин.
<i>Кызга бергис закыйган, жубан келди бул тойго</i> («Эл адабияты»). <i>Атка бергис кунан бар, кызга бергис жубан бар</i> (макал).
ЖЕЗДЕ зат. Эжесинин күйөөсү (аялдын төркүн жагындагы өзүнөн кичүүлөргө карата).
<i>Жылдызкан жездесинен уялып, ун чыгарган жок</i> (Н.Байтемиров). Жездеме ишенип жүрүп, жесир калдым (макал).
ЖЕҢЕ зат.1. Аганын аялы.
<i>Жеңеси уй саап, сүт көтөрүп кирди</i> (Т.Сыдыкбеков). Жеңең билди дегенче, жер жүзү билди десеңчи (макал). Жеңеме ишенип эрсиз калдым (макал). Жеңемдин жети көйнөгү бар, бир көйнөктүк кымбаты бар (макал).
2.Жалпы эле өзүнөн улуу кишинин аялына же өзүнөн улуу аялдарга карата кайрылуу иретинде айтылуучу сөз.
<i>Кыйкырсаң кантет, Токтогул, тигил кызыл тору жеңени?</i> (Токтогул).
ЖЕҢЕКЕ. Жеңеге кайрылуунун сылык түрү.
<i>Арманым уксаң, жеңеке!</i> (Калык).
ЖЭЭН зат. Кыздын баласы (кыздын тууган- туушкандарына, төркүндөрүнө карата).
<i>Бул бала менден улуу эжемдин баласы, жээним</i> (Мидин). Жээн келгенче, жети бөрү келсин (макал). Жээн эл болбойт, желке тон болбойт (макал). Жээндин жээни, желкенин тону (макал).
ЖЭЭН КЕЛИН. Жээндин аялынын тайлары тарабынан аталышы.
ЖЭЭН КҮЙӨӨ. Жээн кыздын күйөөсү.
ЖЭЭН КЫЗ. Жээндин кызынын тайлар тарабынан аталышы.
ИНИ зат.1. Өзүнөн кичүү эркек бир тууган, туугандык жагынан жакын адамдардын кичүүсү.
<i>Каралашар жаны ачып, ини же менде ага жок</i> (К.Жантөшев). ага-инине ат бербе, ат берсең, аста мин дебе (макал). Иниси бардын ырысы бар (макал).
2. Жалпы эле өзүнөн кичүүлөргө карата колдонулат.
<i>Амансызбы, акын иним, ырас болду келгениң</i> (Ж.Бөкөнбаев).
ИНИЧЕК. Ини деген сөздүн эркелетип айтылган түрү.
<i>Садага, элдин көркү иничегим, Сапарга аман барып, аман келгин</i> (Бөкөнбаев).
КАЙНЕЖЕ зат. Аялынын эжеси (күйөөсүнө карата), күйөөсүнүн эжеси (аялына карата).
<i>Кайнежем деп, чайын демдеп, Этинтурду жеткирип</i> (Нуркамал). Кайнежемдин казанын кайнаткан, бажамдын отун жагат (макал).
КАЙНЕНЕ зат. Аялынын энеси (күйөөсүнө карата), күйөөсүнүн энеси (аялына карата).

<p><i>Келиндин кайненеси эшиктеш башка бөлмөдө турат (Абдукаримов). Кантесиң, Бермет, айрылдың, кайненең жүзүн көрө жүр («Саринжи-Бөкөй»).</i> Кайнене айбаттуу болсо, келини уяттуу болот (макал). Кайын эненин камырынан (макал).</p>
<p>КАЙНИ зат. Күйөөсүнүн иниси же күйөөсүнө инилик жакындыгы бар адам (аялына карата), аялынын иниси же аялына инилик жакындыгы бар адам (күйөөсүнө карата).</p>
<p><i>Кана, Гулжан, кайниңе сүйүнчү бербейсиңби? - деди энеси (Абдукаримов). Жездеси кайнисине барды («Жомоктор»).</i></p>
<p>КАЙЫН СИҢДИ зат. Күйөөсүнүн карындашы, күйөөсүнө карындаштык жакындыгы бар кыздар же аялдар.</p>
<p>Кайнага зат. Күйөөнүн, же аялынын улуу агасы.</p>
<p><i>Кайнага калтайбаса, келин келтейбейт (макал).</i></p>
<p>КАЙЫН ЖУРТ этн. Аялынын төркүндөрү, эл-журту. Күйөөсүнүн төркүндөрү, эл-журту.</p>
<p>Катын албай, кайын ал (макал). Күйөө баланын үч журту болот: ата журт, тага журт, кайын журт (Акматалиев).</p>
<p>Кулунум зат. өт. Баланы эркелетүүдө же «туяк», «тукум», «бала» деген түшүнүктү билдирүүдө колдонулуучу сөз.</p>
<p><i>Мээнетиндин убайын көр, кулунум! (Сасыкбаев). Балам, сен да бирөөнүн эркелетип өстүргөн кулунусуң («Ала-Тоо»).</i></p>
<p>Чырагым зат. Көбүнчө «чырагым, шам чырагым» деген формада ай- тылып, «балам, кулунум, жарыгым» деген сыяктуу мааниде колдонулуучу сөз.</p>
<p>Мен кеткенде төрт жашар, Аркамда калган чырагым (Токтогул)</p>
<p>КАРЫН БӨЛӨ зат. Бир тууган эже-синдиден туулган балдар.</p>
<p><i>Карын бөлө ал эле («Семетей» С.К.).</i> бир ата-энеден туулган кыздардын балдары карын бөлө болот (Акматалиев)</p>
<p>КАРЫНДАШ зат. Өзүнөн кичүү кыз бир тууган (эркек бир тууганына карата).</p>
<p><i>Карындашы Динарды үйгө калтырып келгенине Аскар азыр өкүнүп да калды (Сыдыкбеков).</i></p>
<p>КАРЫЯ зат.1. Жашап калган, жашы улгайган, кары киши.</p>
<p><i>Кулагын түрө шырдак үстүндө комдонгон карыя (Бейшеналиев). Мамбет карыя уландар менен бирге иштей берүүнү каалады (Сасыкбаев).</i></p>
<p>2. Жашы улуу, кары адамдарга (эркектерге) улуулугун урматтап кайрылуу түрү.</p>
<p><i>Камыкпа, Бектур карыя, Каскактуу найза аларбыз (Турусбеков). Карыя болуш Кулбарак, касиеттуу курагы (Казыбек).</i></p>
<p>КЕЛИН зат.1. Уулунун же инисинин аялы.</p>
<p><i>Келинге босогосун аттатканда, Умсунай апа чачыласын эшигинен төрүнө чейин чачкан (Сасыкбаев).</i></p>
<p>2. Жалпы эле өзүнөн кичүү туугандарынын (инилеринин) аялы, келинчеги.</p>
<p><i>Бул киши сизге келин болот, аксакал, күйөөсүнүн сиздерге инилик жайы бар («АлаТоо»).</i></p>
<p>3. Турмушка жаңы чыккан келинчек же жалпы эле жаш аялдарга карата колдонулуучу сөз.</p>
<p><i>Акия оңой менен кеп берүүчү келин беле (Т.Сыдыкбеков). Келини жакшы үйдүн керегеси алтын (макал).Келин жакшысы керемет, келин жаманы кетпес кесик (макал). Келин жаман эмес, келген жери жаман (макал). Келин келет, кыз – чыгат (макал). Келинди келгенде көр, кемпирди өлгөндө көр (макал). Келиндин – аягынан, койчунун – таягынан (макал). Келиндин көөнү назик (макал).</i></p>
<p>КЕЛИНЧЕК зат. Жаш келин.</p>
<p><i>Жамийла дагы жумушка кайраттуу, мыкты келинчек (Айтматов).</i></p>
<p>КЕМПИР зат. Жашы улгайган, карыган аял.</p>
<p><i>Гүлсаана деген бир кемпир бар, атасы жокту асырайт, жылаңач барса кийгизет (Токтогул). Кемпир баккан урбак, керегени бузган торпок (макал). Кемпир өлсө төр бошойт (макал).</i></p>

<p>Кемпир менен чал жатат, кейиш менен таң атат (макал). Кемпирге – чал, келинге – күйөө, кызга – бозой (макал). Кемпири жакшы чал көгөрөт, кетмени жакшы бак көгөрөт (макал).</p>
<p>КЫЗ зат. 1. Ата-эненин ургаачы жыныстуу баласы, ургаачы жыныстуу, бойго жете элек же бойго жеткен жаш адам.</p>
<p>Бүкөнтай, бучук мурун уч жашар кыз (Осмонов). Жигит менен кыздарга жээгинде ойнор көл жакшы (К.Жантөшев). кыз – башка үйдүн чыгары (макал). Кыз – кырк жылкы, уул – ырыскы (макал). Кыз боозуп энесин коркутат (макал). Кыз – буйдалаган төө (макал). Кыз жакшысы – жакадагы кундуз (макал). Кыз жыргаар жерине ыйлап барат (макал). Кыз калыңсыз болсо да, каадасыз болбойт (макал). Кыз карыса эр тандабайт (макал). Кыз турган жерде кыл жатпайт (макал).</p>
<p>2. Аялдын кайын сиңдисине (күйөөсүнүн карындашына) карата тергөө катары колдонуучу сөзү.</p>
<p>КҮЙӨӨ зат. 1. Аялдын эри (аялына карата).</p>
<p>Кишимжандай сулуунун, Байназар болду күйөөсү (Үсөнбаев). Канчайым күйөөсүнүн табы жоктугун жакшы тушунду (Каймов). Күйөө жүз жылдык, куда миң жылдык (макал). Күйөө баланды уулум десең, көөсү бош болот (макал). Күйөө карыса – жээн (макал). Күйөө келсе – кыз даяр, жүйөө келсе, баш даяр (макал).</p>
<p>2. Кыздын кудалаган жигити жана турмушка чыккан кыздын, аялдын эри (кыз тарапка, кыздын өзүнөн улуу ага-туугандарына, эже- жеңелерине карата).</p>
<p>Туюнбай барып сынайлык, күйөө болчу баланы («Курманбек»).</p>
<p>КҮЙӨӨ БАЛА зат. Кыз берген тараптын кызынын күйөөсү.</p>
<p>Тигил эки кишинин сары сакалы - күйөө балам (Сыдыкбеков). Күйөө балаң жаман болсо, кызыңдан көр, келиниң жаман болсо, уулундан көр (макал). Күйөө баландын көөнүн кирдетпе, күнүгө кызыңды тилдетпе (макал). Күйөө баланы пайгамбар сыйлаптыр (макал).</p>
<p>КҮЙӨӨ ЖОЛДОШ зат. Күйөөлөп барган, күйөө боло турган жигиттин жанында жүрүп, ар кандай ырым-жырым иштерине кийлигишүүчү жолдошу.</p>
<p>Күйөө жолдош демек сөз, бизге мурас калыптыр («Манас» С.О.).</p>
<p>КЫБЫРА зат. Төртүнчү муундагы тукум, чөбүрөнүн баласы.</p>
<p>Байгазы чоң атамды көп жашап, кыбырасын көргөн дешет.</p>
<p>КӨКҮРӨК КҮЧҮК зат. Эң кенжеси, эң кичүү баласы.</p>
<p>Бул менин көкүрөк күчөгөм, мен десең ушул баламдын атын атабай тергегин деди (К.Жантөшев).</p>
<p>НЕБЕРЕ зат. Уулунун же кызынын баласы, баласынын баласы.</p>
<p>Эшиктен жаңы кирген чоң энеси китеп окуп отурган небересине ичи жылып, аны эркелетти (Т.Сыдыкбеков). Балаңдап бөлүп кутуласың, небереңден өлүп кутуласың (макал).</p>
<p>ТАЕЖЕ зат. Энесинин эжелери жана сиңдилери.</p>
<p>Кадыркеч кишим таежем, калбадың чыгып эсимден (Үсөнбаев). Тайэжем келди десе, колтугу домпок бекен дептир (ылакап). Тайэжемдин келгени жакшы, таякемдин кеткени жакшы (макал).</p>
<p>ТАЕНЕ зат. Эненин энеси.</p>
<p>Үчөө жүргөн ээрчишип таененин үйүндө (Барпы).</p>
<p>ТААЖЕЗДЕ зат. Таеженин күйөөсү.</p>
<p>ТААЖЕҢЕ зат. Эненин эркек бир тууганынын, б. а., таякенин аялы.</p>
<p>Таажеңем өнүнөн азып калыптыр (Жантөшев).</p>
<p>ТАГА зат. 1. диал. Таяке.</p>
<p>Эне өлгөндөн кийин тага издейби? Отурсаң, таажеңе, тагам өлгөндөн бери капа болуп жүрөсүң (К.Жантөшев).</p>
<p>2. Жалпы эле эненин төркүн жагы.</p>
<p>Ошолордун баары мага тага болот.</p>
<p>ТАЯТА зат. Эненин атасы.</p>
<p>Таятам картайып калгандыктан, дайыма биз менен бирге жүрөсүң оор (К.Жантөшев).</p>
<p>ТАЯКЕ зат. Эненин эркек туугандары.</p>
<p>Ак- Суудагы таякем, мейманга келсе болбойбу (Осмонов).</p>
<p>ТЕҢТУШ зат. Бирге өскөн, бир жашташ курбу, тек курбу.</p>
<p>Карабек теңтуштары менен кетти (Жантөшев).</p>
<p>КЫЯМАТ ЖОЛДОШ зат. Түбөлүк жолдош, түбөлүк дос.</p>

<p>Артыкча тулпар мал экен, Адамча сүйлөп Чалкуйрук, Элемандын Төштүккө Кыямат жолдош мал экен («Эр Төштүк»).</p>
<p>ТОКОЛ зат. Көп аялдуу кишинин 1-аялынан (байбичеден) кийинки аял- дары.</p>
<p>Ормон өз токолун атка сүйрөтүп өлтүрдү (Р.Шүкүрбеков). токол катын – эрге жакын, алкы таза – элге жакын (макал).Токол эчки койдо жок, токол катын тойдо жок (макал).</p>
<p>ТӨРКҮН1. Күйөөгө чыккан кыздын ата-энеси жана башка туугандары.</p>
<p>Төркүнгө келген кыздардай, төрө болуп калыптыр (Калмырза). Кыздын сыры төркүнгө маалым (макал). төркүндүн төбөсү – кубат (макал). Төркүндүн төрүндө болгуча, уулундун улагасында бол(макал). Төркүнү жакындын төшөгү жыйылбайт (макал).</p>
<p>2. өт. Түпкү маани, тек.</p>
<p>Сөз төркүнүн байкоо салбаган Гулнар сурай берди (Т.Сыдыкбеков). Иштин төркүнү башка жакта экен (Каимов).</p>
<p>ТӨРКҮН-ТӨЗ. Жалпы эле төркүн тарап, күйөөгө чыккан кыздын, аялдын ата- эне, тууган-туушкандары.</p>
<p>Кимдин жары болосуң? Төркүн-төзүң кайда эле? (Тоголок Молдо). Төркүн-төздөн төө сура, коркконуан бээ берсин (макал).</p>
<p>ТУУГАН зат. Ага-ининин балдары, бир атанын балдары, бир уруудан тараган адамдар.</p>
<p>Тууган күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат (макал). Тууган менен үч бөлүнсө жат болбойт (макал).Туугандан өтөм десен, коон бак, душманыңан өтөм десен, аштык бак (макал).Туугандын өзү таарынса да, боору таарынбайт (макал).</p>
<p>СИНДИ зат. 1. Аялдардын же кыз балдардын өзүнөн кичүү кыз бир тууганы.</p>
<p>Эжеси кийген тонду сиңдиси да киеп (макал). аганы көрүп инги өсөт, эжени көрүп, сиңди өсөт (макал).</p>
<p>2. Жалпы эле өзүнөн кичүү аялдар, кыздар (улуу аялдар, кыздарга карата).</p>
<p>Үйрөтүп Зуура жүргөндүр, ээрчитип нечен сиңдисин (Үсөнбаев).</p>
<p>СЕЛКИ зат. Бойго жеткен кыз.</p>
<p>Зарыйлап малча сатылган, селкилер күлгүн кез ушул (К.Жантөшев)</p>
<p>ҮКӨ зат. диал. 1. Ини, бөбөк. Кичинекей эки үкөм бар.</p>
<p>2. Өзүнөн кичүү жаш бала, жаш жигит, адам.</p>
<p>Үкөм малдан өлбөйт деп, агар алтын, ак күмүш, бей бечара карыпка Кудайы кылып берүүң! («Эл адабияты»). Акенерди сыйлагандар, үкөнөрдөн ызаат көрсүн (макал). Үрүмчүдө үкөм бар, ал да мендей пекене (макал).</p>
<p>ЧАЛ зат.Абышка, карыя, карып калган адам.</p>
<p>Карабек лыпылдаган шайыр чалга карады (Каимов). Сакалдын көркү чалда бар, Сулуунун көркү калда бар (Токтогул).</p>
<p>ЧӨБҮРӨ зат.1. Неберенин баласы.</p>
<p>2. Майда, кичинекей, жаш балдарга карата жалпысынан айтылуучу сөз.</p>
<p>Ушинтип эки үйдүкүн кошкондо жалаң чөбүрө балдар ондон ашык(М.Элебаев).</p>
<p>УЛАН зат. Үйлөнө элек жаш жигит, жалпы эле бой тартып калган жаш адам.</p>
<p>Уста баатыр уландарга дайыма акылын айтып, аларды эл таламын көздөөгө чакырат («Эр Табылды»),</p>
<p>УРПАК зат.Келечекки, жаш укум-түкүм.</p>
<p>Биздин кылым укмуш сонун. Укмуш эмгек калса экен! Бул кылымдын толук сыры, Урпактарга барса экен! (А.Токомбаев).</p>
<p>УМАЙ Эне зат. миф.Обо эне, уламыштагы адам баласынын биринчи энеси.</p>
<p>Адам ата, Умайдан, төгүп айтса - бир кызык (Жеңижок).</p>
<p>ЭЖЕ зат.1. Бир тууган же туугандык жакындыгы бар, жашы улуу кыз же аял.</p>
<p>Эжелүү кызга эски тон (макал). Эжени көрүп сиңди өсөт, аганы көрүп ини өсөт (макал).</p>

<i>Көздөй жакын эжебиз эле сиз болуп калдыңыз («Ала-Тоо»). Эжен менен айтышпа, камыр туруш жейсин (макал).</i>
2. Өзүнөн улуу аялга, кызга кайрылганда айтылуучу сөз.
<i>Бактылуу баатыр эжем, Кайназарова Зууракан (Нуркамал).</i>
ЭНЕ зат.1. Баланы төрөгөн жана тарбиялап өстүргөн апасы, аял (баласына карата).
<i>Ак сүтүн берип өстүргөн, Ардактуу биздин энелер (Ж.Бөкөнбаев).</i>
<i>Эне сүтүн актоо - унутулгус карыз (макал). Эне сыйлаган элге жагат (макал). Эне болбогон эне кадырын билбейт (макал). Ата болуш – ардак, эне болуш сыймык (макал). Ата болсоң акылдуу бол, эне болсоң мээримдүү бол (макал).Эне жакшы – кыз жакшы (макал).</i>
2. Төрөгөн апасына, аялга жана өзүнөн улуу, улгайган аялдарга, кемпирлерге айтылуучу сөз.
<i>Жолдо кетип бара жаткан кемпирди көрүп Каныбек: - Эне, кандай баратасыз? - деди (К.Жантөшев).</i>
ЧОҢ ЭНЕ зат. 1. Атасынын апасы.
<i>Мен да чоңойгондо чоң энем менен чоң атамды сөзсүз багам (К.Жантөшев).</i>
2. Улгайып калган аялдарга, кемпирлерге айтылуучу сөз.
Чоң эне, эмне кылып жатасыз? - деди жолдон учураган чоочун кемпирге.
ЧОҢ АТА зат. Баланын атасынын атасы.
<i>- Билем, байке, ал өзүмдүн чоң атам (А.Токомбаев). чоң атаңдын кадырын чоңойгондо билесин (макал).</i>
ЭР зат.1. Эркек киши, адам.
<i>Эр өлтүрүп күн тартпай, айдалып келдим алыстан (Токтогул). Эр өлүмгө күлүмсүрөп барат (макал). Эр өлсө да, эмгеги өлбөйт (макал).Эр кадырын эр билет, зер кадырын зергер билет (макал). Эр канаты-күлүк ат, журт тиреги - эр жигит (макал).</i>
2. Аялдын күйөөсү, күйөө.
<i>Кадырлаш болсо өлгөнчө, катындын көркү эр менен (Токтогул). эр кайда болсо, катын ошол жерде (макал).Эр кайраттуу болсо, катын уяттуу болот (макал).Эр картайса эрки кетет, катын картайса, көркү кетет (макал).Эр карыса ат болот, кемпирине жат болот (макал).</i>
3. өт. Баатыр, жүрөктүү, жалтанбаган.
<i>Сырттан Сыргак, эр Манас сырдашкан киши аянбас («Манас»).</i>
<i>Эр даңкын эл чыгарар (макал). Эр өлсө, кол – жетим (макал).Эр – намыстын кулу (макал).Эр намысы – эр намысы (макал).</i>
ЭРКЕТАЙ зат. 1. Эрке болуп, эрке өскөн бала, адам.
<i>Абасынын доорунда Эркетай өсүп калыптыр («Эр Табылды»).</i>
2. Жакшы көргөн адамын (көбүнчө кыздарды, аялдарды) эркелетүү маанисинде айтылат.
<i>Эрдин жары эркетай, эскерип койсо көңүл жай (Калык). О, каралдым, эркетайым!</i>

Рецензент: д.филол.н., профессор Искендерова С.